

A második világháború örökségeként negyven évig egymás mellett létező két német állam az 1989-ben kezdődött, tömeges vérontást nélkülöző forradalomnak, valamint a nagyhatalmak beleegyezésének köszönhetően harminc évvel ezelőtt, 1990. október 3-án újraegyesült.

Legalábbis így szoktuk nevezni azt a történelmi fordulatot, amikor az NDK területén újjáalakult öt tartomány csatlakozott az NSZK-hoz, megszüntetve ezzel a 45 évig tartó, amerikai–oroszl politikai csatározások európai színhelyéül szolgáló megosztottságot.

Az egyesítést megvalósító szerződések megkötését hosszas nem hivatalos és hivatalos egyeztetések előzték meg, különösen a nyugati országok egységes támogatásának kialakítása érdekében, a nemzetközi szövetségekbe tartozás és a végleges határok meghatározása kérdésében, a Szovjetunióval történő érdekegyeztetésekről, a szovjet csapatok kivonásának ütemezéséről, valamint a teljes szuverenitás megszerzéséről és természetesen az anyagi vonatokról.

Az egyesítés megvalósítása három szinten, időben párhuzamosan zajlott: nemzetközi, nyugatnémet és keletnémet szinteken. Ezek eredményeként jött létre az a három szerződés, melyek az újraegyesítés alapját alkották:

1.) az 1990. szeptember 12-én, Moszkvában aláírt *A Németországra vonatkozó végső szabályozás szerződése* („Zwei-plus-Vier-Vertrag” vom 12. September 1990),¹

2.) az 1990. május 18-án megkötött, a két Németország között gazdasági és szociális egységet megteremtő *Pénzügyi, gazdasági és szociális unió megteremtéséről szóló szerződés* (*Vertrag über die Schaffung einer Währungs-, Wirtschafts- und Sozialunion zwischen der Bundesrepublik Deutschland und der Deutschen Demokratischen Republik*),² amelyet a szakirodalomban „első államszerződés” (*Staatsvertrag*) elnevezéssel is illetnek, valamint

3.) az 1990. augusztus 31-én, szintén a két német állam által megkötött, az állami egységet létrehozó *Németország egységének helyreállításáról szóló szerződés* (*Vertrag zwischen der Bundesrepublik Deutschland und der Deutschen Demokratischen Republik über die Herstellung der Einheit Deutschlands*), más néven „egyesítési szerződés” (*Einigungsvertrag*), avagy „második államszerződés”.³

Szigeti Magdolna

Németország újraegyesítése a jogszabályok tükrében

1. A nemzetközi háttér és a Szovjetunió érdekei

Nemzetközi vonatkozásban a nyugati nagyhatalmak megnyerése a német egyesítés számára az USA támogatásával könnyebbnek bizonyult, mint harmonizálni az érdekeket a Szovjetunióval. Az 1990. július 16-án kezdődő hivatalos tárgyalások nyitányaként Mihail Szergejevics Gorbacsov örömteli bejelentést tett:⁴ közölte, a Szovjetunió hozzájárul

ahhoz, hogy a 2+4-tárgyalások, azaz a két Németország és a második világháború négy győztes hatalmának részvételével zajló egyeztetések nemzetközi jogi szerződéssel záruljanak. Az újraegyesített Németország magában foglalja az NSZK, az NDK és Berlin egész területét, és a NATO tagja marad. Feltételként csupán azt szabták, hogy Németországnak le kell mondania az ABC-fegyverekről, illetve, hogy a NATO katonai jelenlétét nem terjesztheti ki az addigi Kelet-Németország területére, míg ott szovjet csapatok állomásoznak.

A tárgyalópartnerek a kérdést minden részletében megvitatták, megegyeztek⁶ a német hadsereg jövőbeni 370 000 főnyi felső létszámában is, ezzel a két német állam egyesítésének útjából

minden jelentős akadály elhárult. Német szempontból minden várakozást felülmúló eredmény született: Németországot újraegyesítik, teljes mértékben szuverén állam lesz, a NATO tagja maradhat, és német csapatok állomásoznak majd egész Németország területén.

A szovjet közvélemény számára ezek a hírek kevésbé szereztek örömet, meggondolatlan és gyors cselekedetnek tartották. Eduard Sevardnadze, a Szovjetunió külügyminisztere memoárjában kifejtette:

Az egységes Németország térképe

A 2+4-szerződés aláírása⁵

„Kívülállóként csak erőszakkal lett volna módunk Németország újraegyesítését megállítani, ez katasztrófához vezetett volna. Ha a folyamatból kimaradunk, annak mi láttuk volna a kárát. Nem tudtuk volna új alapokra helyezni német kapcsolatainkat, és az összeurópai politikai helyzetre gyakorolt befolyásunkat is elveszítjük.”⁷

Az európai béke, valamint a szovjetek és a Nyugat közötti kapcsolatok újra rendezése érdekében a Szovjetunió elengedte az NDK-t, ezért cserébe az egyesített Németországgal kialakítható nagyvonalú együttműködésben bízott, így remélte megoldani összeomlással fenyegető gazdasági és pénzügyi nehézségeit, amelyeken talán sehogy, de nyugati segítség nélkül biztosan nem tudott volna úrrá lenni.

A kaukázusi egyezség után a 2+4-tárgyalások formálissá váltak. 1990. július 17-én, Párizsban a harmadik külügyminiszteri tárgyalás zajlott, lengyel részvétellel.⁹ A lengyelek követelésére megállapodtak abban, hogy a tárgyalások záródokumentumában elismerik az Odera–Neisse folyók vonalát Lengyelország nyugati határaként, amit a német szuverenitás helyreállítása után a Lengyelország és Németország között létrejött bilaterális szerződés¹⁰ szintén megerősített. Ezzel Németország nemzetközi jogilag is elismerte az Odera–Neisse-határt. Az

NSZK és a Szovjetunió tárgyalt a 2+4-tárgyalások keretében megkötendő kétoldalú szerződésekről, érintve mindenekelőtt a két ország közötti átfogó együttműködést, a szovjet csapatok állomásoztatásáról szóló ún. átmeneti szerződést, melynek értelmében az egyesült Németországban, a korábbi NDK területén további három-négy évig állomásoznak még szovjet csapatok. Háromoldalú tárgyalásokon rendezték a keletnémet és szovjet cégek közötti együttműködés kereteit.

Sevardnadze külügyminiszter augusztusban arról informálta német kollégáját, hogy a szovjet csapatok kivonására nem három-négy éven belül, hanem legkorábban öt-hét éven belül kerülhet sor, illetve, hogy a kivonás üteme a németek pénzügyi támogatásától függ. Sevardnadze levelét helyettes külügyminiszteri látogatás követte, melynek során a szovjet fél részéről újabb követelések fogalmazódtak meg: az NSZK viselje a csapatkivonás szállítási költségeit, valamint a hazatérő katonák otthoni lakásainak építési költségeit, továbbá Bonn finanszírozza az NDK-ban maradó csapatok tartózkodási költségeit.

A követ, Vladislav Tyerehov szeptember 5-én pontostotta a szovjet követelést: 1990 és 1994 között az állomásoztatás költsége 3,5 milliárd DM, a hazaszállítás költsége 3 milliárd DM, 11,5 milliárd DM szükséges 72 000 lakás felépítésére, beleértve a szükséges infrastruktúrát, óvodá-

Eduard Sevardnadze⁸

Kohl, Gorbacsov és Genscher a Kaukázusban (1990. július 15.)¹¹

kat, boltokat, gyógyszertárakat. További 500 millió DM szükségeltetik a továbbképzési és oktatási programra, valamint 17,5 milliárd DM-be kerül az NDK területén található szovjet ingatlanok visszaadása.¹²

Többfordulós, néhány napig tartó egyezkedés eredményeképpen a német kancellár 15 milliárdos kamatnélküli hitelről szóló ajánlatát Gorbacsov szeptember 10-én elfogadta. A főttkár még aznap kiadta az utasítást: az ún. *átmeneti szerződést* meg lehet kötni az NSZK-val.¹³

2. A teljes szuverenitás

Két nap után, szeptember 12-én Moszkvában befejeződtek a 2+4-tárgyalások, és aláírták a *Németországot érintő záró rendelkezésekről szóló szerződést*. A szerződés tíz cikkelyben szabályozta a német egyesülés külpolitikai vonatkozásait, ezzel Németország és a második világháború győztes nagyhatalmai között békeszerződés jött létre, akkor is, ha magát a kifejezést szándékosan nem használták. A német egység helyreállt, Németország belső és külső ügyeiben visszaszerezte teljes szuverenitását.¹⁴

A szerződés preambuluma utal a négy nagyhatalom Berlin és Németország egészét megillető jogaira¹⁵ és felelősségére, és méltatja az Európában zajló történelmi

változásokat. Hivatkozik az Egyesült Nemzetek kartábjára, az Európai Biztonsági és Együttműködési Konferencia záróaktájára, a nagyhatalmak elismerik a német nép önrendelkezési jogát, készek a fegyverkezés ellenőrzésére, a leszerelésre és a bizalom kialakítására.

Az egyesült Németország külső határait a korábbi határvonalakkal egyezően végérvényesen garantálják.

A béke megőrzése jegyében mindkét német állam lemond az ABC-, azaz az atom-, biológiai és vegyi fegyverek alkalmazásáról, és megerősítik azon kötelezettségüket, hogy az összes német hadsereg létszámát 370 000 főre redukálják.¹⁶

A szovjet csapatok 1994. december 31-ig kivonulnak az NDK területéről és Kelet-Berlinből. Külföldi csapatok nem állomásozhatnak ezeken a területeken, atomfegyvereket nem lehet ott elhelyezni.

A négy nagyhatalom megszűntnek nyilvánítja Berlin és Németország egészét érintő jogait és felelősségét. Ennek következtében az egyesült

Németország bel- és külpolitikai ügyeiben teljes szuverenitással rendelkezik, szabad választásokat írhat ki, de a NATO tagja marad.

A szerződés hatálybalépéséhez szükségeltetik a ratifikálás, többek között az egyesült Németország részéről is.¹⁸

A szovjet hadsereg elhagyja a volt NDK területét¹⁷

A szerződés aláírása alkalmából Hans-Dietrich Genscher külügyminiszter és Lothar de Maizière, akkori keletnémet miniszterelnök és egyben külügyminiszter közös levélben megerősítették, hogy a szovjet megszállási övezetben az 1945 és 1949 közötti időszakban lezajlott kisajátításokat nem lehet megváltoztatni, a német földön meglévő emlékműveket és háborús sírokat védik, az alkotmányellenesen működő pártokat és egyesületeket betiltják, és az NDK nemzetközi szerződésai védelemben részesülnek.

Németországnak a teljes szuverenitás birtokában végül nem kellett külön békeszerződéseket kötnie az összes állammal, amelyek valaha háborúban álltak a nemzeti szocialista Németországgal, hiszen ezeket az államokat a békeszerződési tárgyalásokba be kellett volna vonni. A nagyhatalmak az Európai Biztonsági és Együttműködési Konferencia (EBEE) 35 országának tudomására hozták az 1990. október 3-i egyezményt,²⁰ amelyek azt tudomásulvételrel nyugtázták. A német egyesülés így 1990. október 3-án a négy nagyhatalom egyetértésével, valamint minden EBEE-ország beleegyezésével jött létre.

Helmut Kohl kancellár 1990. szeptember 12-ét a német egységhez vezető út egyik legfontosabb időpontjaként értékelte. „Ez a modern történelem első olyan országegyesítése, amely háború, fájdalom és összetűzések nélkül következik be, amely nem hoz keserűséget.”²¹

3. A német színtér

Az újraegyesítés külpolitikai aspektusait rendező négyhatalmi tárgyalásokkal párhuzamosan a két német állam közötti, az egyesítés belpolitikai problémáiról folytatott tárgyalások során precedens nélküli komplex politikai, jogi és gazdasági kérdéseket kellett megoldani. Rendkívül sürgetőssé vált a gazdasági és pénzügyi unió feltevéleinek kidolgozása – jelentette február elején az NSZK kormánya, hiszen a rendelkezéseket 1990. július 1-én hatályba kell léptetni. A nyugatnémet politikai vezetés úgy vélte, a keletnémet lakosság áttelepülési kedvét csak gazdasági perspektívát kínálva le-

het csillapítani, a belpolitikai stabilizáció csak ez után következhet.

Alkotmányjogi szempontból kétféle lehetőség volt a két Németország újraegyesítésére. Az egyik megoldást az egyesítésig hatályos Alaptörvény 23. cikkelye jelentette, mely szerint az NDK belép az NSZK területébe, avagy a 146. cikkely értelmében a német nép önrendelkezési jogát szabadon gyakorolva a két német állam fuzionál.

Kohl kancellár az egyesítést előkészítő politikusaival együtt mindenképp az első megoldást preferálta, felismerve a történelmi pillanat mulandóságát, tudta, gyorsan kell cselekednie, és nem volt ok a nyugatnémet alkotmányos állapotok megváltoztatására.²³ A két német állam képviselői az első megoldás mellett döntöttek.²⁴ A nyugatnémet államnak jelentős jogszabály-módosításokra, illetve új jogszabályok megalkotására kellett felkészülnie.

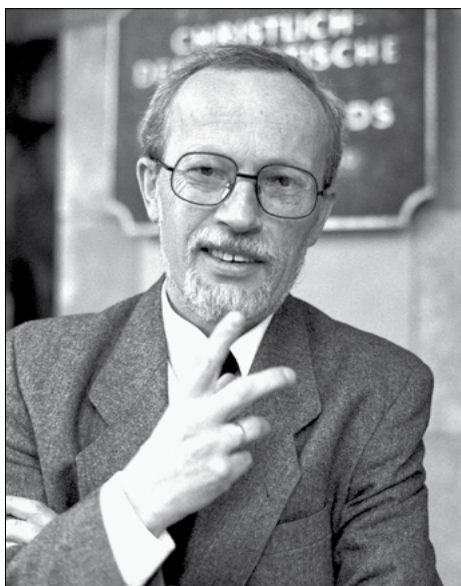
Kérdések sorát kellett tisztázni, ami érintette a törvényalkotó

testületeket, a közigazgatás felépítését, átmeneti intézkedéseket kellett hozni az igazságszolgáltatás, a pénzügyi igazgatás terén, alakításra szorult a gazdaság rendje, a közlekedés, posta és telekommunikáció területe, a teljes szociális hálózat, valamint az oktatás, a tudomány és a kultúra. A nyugatnémet rendszert egyik területen sem lehetett egyszerűen átültetni az addigi keletnémet struktúrába. A kompromisszumok jegyében már az egyesítés előtt szükségessé vált a jogegység érdekében néhány szabályt lefektetni.

4. A gazdasági és pénzügyi unió

A közös gazdasági rendszer létrehozása, a nyugatnémet márka mint egységes pénznem bevezetése és a szociális

biztosítás kiterjesztése a keleti német területeken jelentette az első nagy lépést az egyesítés felé vezető úton. 1990. február 7-én tárgyalások kezdődtek a két Németország között a gazdasági és pénzügyi unió bevezetéséről. A *Szövetség Németországért* elnevezésű politikai csoportosulás március 18-án, a keletnémet parlamenti választásokon aratott győzelme után a tárgyalások Kohl sürge-

Lothar de Maizière 1990-ben¹⁹

Keletnémet turisták várokoznak az NSZK Nagykövetségének Konzuli Osztálya előtt Budapesten²²

tésére felgyorsultak. A kancellár ugyanis meg volt győződve arról, hogy a német egység sikeres megvalósítása érdekében Kelet-Németországban gyorsan és erőteljesen javítani kell az életviszonyokon, és mindenekelőtt a kelet-német területek gazdasági újjáépítését kell megindítani.

Több vezető gazdaságkutató intézet véleménye szerint²⁵ az NSZK elegendő anyagi tartalékkal rendelkezett, így intézkezhet majd Kelet-Németországban a nyugdíjak kiigazításáról, illetve megkezdheti az infrastruktúra modernizálását és a környezeti károk elhárítását. A kancellár bizakodását csak erősítették a német magán-gazdaság képviselőinek a keletnémet területekre irányuló beruházásairól szóló ígéretei.

Lothar de Maizière, az NDK új miniszterelnöke április 24-én találkozott Kohl kancellárral, ezzel a két német állam között hivatalo-

san is megkezdődtek a gazdasági és pénzügyi unióról szóló tárgyalások.²⁶ A tárgyalások alapja Kohl kancellárnak a Népi Kamara (*Volkskammer*) választásának előestéjén tett bejelentése volt, mely szerint a keletnémet márkát egy bizonyos összeghatárig 1:1 arányban fogják beváltani.

A Szövetségi Bank óvta a kancellárt a keletnémet márka túlságosan magasra értékelésének következményeitől, hiszen az a nyugatnémet márka stabilitását veszélyeztethette.²⁷

Az 1990. április 24-én kelt előkészítő irat²⁸ szerint minden munkabért, fizetést, valamint nyugdíjat, ösztöndíjat és bizonyos szociális juttatásokat 1:1 arányban váltanak át. A nyugdíjakat a nyugatnémet színvonalra kell emelni és ki kell egyenlíteni. Késpénz és takarékbetét esetében 14 éves korig 2 000, 15 és 59 éves kor között 4 000, 60 év fölötti személyek esetében pedig 6 000 keletnémet márkát lehet 1:1 arányban átváltani, az e fölötti összegeket 2:1 arányú váltókurzusban váltják.

Az „első államszerződés” néven is ismert uniós szerződés 1990. július 1-i hatállyal³⁰ a két német állam között létrehozta a pénzügyi, gazdasági és szociális uniót. E naptól kezdve a két német állam egységes pénzügyi területet alkotott, ahol a hivatalos pénznem mindkét államban a nyugatnémet márka (DM) lett. A szerződés preambulumban az NSZK és NDK kinyilatkoztatták, a gazdasági és társadalmi fejlődés alapjaként az NDK-ban bevezetik a szociális piacgazdaságot, kiegyenlítik a szociális viszonyokat, a szociális biztosítási rendszert, a lakosság élet- és foglalkoztatási feltételeit folyamatosan javítják. Az NDK átveszi a nyugatnémet szociális rendszert, az NSZK átmeneti időre kiegyenlíti a deficités államháztartást, viseli a keletnémet gazdaság finanszírozásának költségeit. A szerződés hatálybalépésével az NDK elveszítette pénzügyi szuverenitását, a pénzügyi felelősséget átvette a Frankfurt

am Mainban székelő Szövetségi Bank. A pénzügyi unió a kancellária május 2-i hivatalos közleményének megfelelően³¹ valósult meg.

A gazdasági unió alapjaként megteremtették a szociális piacgazdaság fő kereteit. A külföldre irányuló gazdasági forgalom esetében a szabad világkereskedelem (GATT Általános vám- és kereskedelmi egyezmény) alapelvei az irányadóak, az NDK-nak a KGST-országokkal szemben meglévő kötelezettségei teljesítését biztosítja a szerződés.

A szociális unió keretében az „államszerződés” keletnémet területekre is kiterjesztette a szövetségi szociális biztosítás rendszerét, a munkajogi szabályozást, a szociális biztosítás és szociális segély rendszerét. Ennek értelmében a költségvetési segély keretében a célzott pénzügyi támogatásokat, valamint a

nyugdíjak és munkanélküli biztosítás finanszírozásához szükséges összegeket az NDK 1990–91-ben megkapja.

A szerződés kilenc mellékletével együtt teljes. Ezek, a felsorolás sorrendjében, tartalmazzák a pénzügyi unióról és a pénzügyi átállásról szóló rendelkezéseket, előírják az NDK számára a törvényerőre emelendő rendelkezéseket, felsorolják az NDK számára a hatályon kívül helyezendő, illetve módosítandó szabályokat. A negyedik melléklet az NDK által kibocsátandó jogszabályokat tartalmazza, az ötödik az NSZK-t kötelezi bizonyos szabályok módosítására, a hatodik az NDK-ban a későbbiek során megalkotandó szabályozásról szól. Az utolsó három a végrehajtással kapcsolatos alapelveket tartalmazza, a döntőbíróság számára fontos eljárási szabályokat sorol fel, valamint a magánbefektetők tulajdonszerzési lehetőségeivel foglalkozik a föld és a termelőeszközök tekintetében, és ezt kiegészítendő szól az ipari munkahelyteremtő befektetések támogatásáról.³²

A szerződés hatásai kezdettől fogva ellentmondásosak voltak. A gazdasági struktúraváltás a német egység elkerülhetetlen eleme. A közzgazdászok véleménye szerint a változások sokkolni fogják a keletnémet gazdaságot, számos, a szabad versenyre felkészületlen vállalkozás összeomlása várható. A munkanélküliek száma egy hónapon belül, 1990 márciusától áprilissig 38 313-ról 64 948-ra nőtt az NDK-ban, a szakemberek prognózisa szerint 1991. év végéig akár 2 millió munkanélkülivel kell számolni a keleti területen. A vártnál magasabbak lettek az NDK iparának és infrastruktúrájának fejlesztéséhez és a szociális szolgáltatásokhoz szükséges összegek.³³

Keletnémet márka átváltása²⁹

5. Az „egyesítési szerződés”

A gazdasági unió után, második lépésként, az 1990. augusztus 31-i „egyesítési szerződés”³⁵ létrehozta Németország állami egységét. Az utolsó német–német szerződés preambulumból, 45 cikkelyből, a cikkelyek magyarázataul szolgáló jegyzőkönyvből, valamint három mellékletből áll.

A preambulum szerint Németország mindkét részében élő emberek békében és szabadságban, jogállami, demokratikus és szociális szövetségi államban akarnak élni, a német egységgel hozzá kívánnak járulni Európa egyesüléséhez és a békén alapuló új európai rend felépítéséhez. A békén és bizalmon alapuló együttélés előfeltételként a két német állam elismeri a határok sérthetetlen-ségét, Európa minden államának területi integritását és szuverenitását.

Az NDK területén megalakult új tartományok beléptek az NSZK Alaptörvényének hatályossági területébe.

Ezzel 1990. október 3-án éjfélkor megszűnt a Német Demokratikus Köztársaság. 45 év után helyreállt Németország állami egysége (1. cikkely).³⁶ Az eseményt száz-ezrek ünnepelték a Reichstag épülete előtt.

A szerződés értelmében Nyugat- és Kelet-Berlin egyesülésével 23 kerületet számláló Berlin külön tartományt képez, amely egyben Németország fővárosa. A német egység helyreállítása után a törvényhozó szövetségi szervek döntenek a parlament és kormány székhelyéről (2. cikkely).

Az Alaptörvény 1990. október 3. napján lép hatályba az öt új szövetségi tartományban és Kelet-Berlinben (3. cikkely). Legkésőbb 1995. december 31-ig átmeneti rendelkezések lehetnek érvényben (4. cikkely).

A belépés következtében az Alaptörvény szintén módosításra szorult (4. cikkely). A preambulum tartalmát a megváltozott alkotmányjogi helyzethez kellett igazítani,

Berlin lett Németország fővárosa (2. cikkely), a 23. cikkely hatályon kívül kellett helyezni, hiszen Németországnak nem maradtak más részei, melyekre az Alaptörvény hatálya kiterjeszhető. A Szövetségi Tanács tagjainak az 51. cikkely 2. bekezdésében meghatározott létszámát ki kellett egészíteni.³⁸ Az Alaptörvénytől eltérő, kiigazításra

szoruló jogszabályok az új, 143. cikkely alapján legkésőbb 1995. december 31-ig maradhatnak hatályban.

A kisajátítás németek ezreit érintette Keleten és Nyugaton, ők a második világháború után veszítették el tulajdonukat a szovjet zónában, illetve a későbbi NDK-ban. Kisajátításokat fogantatosítottak a szovjet megszállt hatóságok, az NDK kormánya; a földtulajdon, az üzemek vagy egyéb va-

gyon elvesztésére került sor az országból való menekülés vagy elűzés miatt, amelyek összeegyeztethetetlenek voltak a jogállami alapelvekkel. Ezek korrekciója nemcsak politikai, hanem az NSZK jogrendjéből fakadó jogi szűkszerűség is volt.

Az uniós szerződésekből eredő bonyolult tulajdoni és vagyoni kérdéseket az ún. „egyesítési szerződésben” meg kellett oldani. 1990. június 15-én a két kormány közös nyilatkozatot adott ki, amelyben általános alapelveket fogalmaztak meg.³⁹ A nyilatkozatot III. Mellékletként az „egyesítési szerződéshez” fűzték, és ezzel a szerződés részévé vált. Az ún. *Nyitott vagyoni jogi kérdések szabályozásáról szóló szerződés*, amelyet augusztus 31-én az „egyesítési szerződés” aláírásának napján, a szokásos törvényalkotói eljárás nélkül II.

Mellékletként a szerződésbe felvettek, pontosította a közös nyilatkozatot, és tartalmazta a részletes végrehajtási utasításokat.

A két német kormány hosszas és kimerítő tárgyalásai során született megállapodás két alaptételből indult ki:

Munkanélküliek tünetése a volt NDK-ban³⁴

A német újraegyesítés éjszakája³⁷

1.) A második világháború utáni kapitulációtól az NDK megalapításáig terjedő időszakban, tehát 1945. május 8. és 1949. október 7. között, a tulajdoni viszonyokba történt beavatkozások következtében létrejött állapotokat nem lehet visszafordítani. Azok a kisajátítások és tulajdonkorlátozások, amelyek ebben az időszakban a megszállók jogából eredően következtek be, különösen az 1945. szeptemberi ún. földreform keretein belül történtek, érvényesek maradnak.

2.) Azt a vagyont – ideértve a földtulajdont is –, amely 1949. október 7. után került kisajátításra, illetve államosítás után az NDK Állami Vagyonkezelő Intézetének kezelésébe, elsődlegesen az egykori tulajdonosoknak, illetve azok örökösének kell visszaadni. A kivételektől eltekintve, a „visszaadás, kártalanítás helyett” elve érvényesült.

Az első alaptételt sokan vitatták, hiszen az alaptörvény 14. cikkelye szerint a tulajdonhoz való jog alkotmányosan védett alapelv volt. A szövetségi alkotmánybíróság 1991. április 23-án megerősítette az „egyesítési szerződés” határozatát, melynek értelmében a megszállók jogán vagy a megszállók fennhatóságán alapuló, 1945 és 1949 közötti időszakban, az akkori szovjet megszállási övezet területén végbement kisajátításról szóló rendelkezéseket nem helyezik hatályon kívül.

A második alapelv sem volt azonban problémamentes. Noha másféle szabályozás alkotmányjogi szempontból nem volt lehetséges, a „visszaadás, kártalanítás helyett” alapelvének alkalmazása nemcsak hosszadalmas eljárást jelentett, hátrányos helyzetet teremtve a befektetések számára, hanem rossz hangulatot is szült Kelet-Németországban. Egzisztenciájukat veszített emberek ezrei érezték magukat hirtelen fenyegetve, mert sok évig másoktól elvett vagyon haszonélvezői voltak, és most visszakövetelési igényekkel kellett szembesülniük.

A német megosztottság idején a kommunista rezsim által a tulajdoni és vagyoni viszonyokban keltett zűrzavar súlyos problémákat okozott az újraegyesített országban, e zűrzavart tisztázni kellett és feldolgozni, gyakran hosszú jogviták során. A kisajátítás egykori jogtalanságát az elmúlt négy évtized alatt kialakult struktúrába való beavatkozás újabb jogtalanságával nem lehetett kiegyenlíteni.

Hatalmas jogszabályalkotó munka várt a németekre, hiszen az új tartományok területein 1990. október 3. napjától kezdve érvényben voltak az Európai Közösséggel kötött szerződések (10. cikkely), valamint az ehhez tartozó jogi akták, amennyiben azok nem rendelkeztek kivételekről, továbbá az NSZK nemzetközi jogi szerződésai. Az NDK nemzetközi jogát illetően a szerződéses partnerekkel közölni kellett, mely szerződések maradnak továbbra is érvényben, melyek szorulnak kiigazításra, illetve melyek veszítik hatályukat.

A szerződés rendelkezései érintik a pénzügy, a jogharmonizáció, a közigazgatás, a jogalkalmazás, a közvagyon és adósság, a munka, a szociális jog, a család, a nők, az egészségügy, a környezetvédelem, a kultúra, az oktatás, a tudomány és a sport területeit.

A szerződés rendelkezik a forgalmi adó elosztásáról a szövetség és tartományok között (7. cikkely), kinyilvánítja, hogy az NDK joga tartományi jogként részben tovább

él az egykori területeken (9. cikkely), és szabályozza a keleti területeken az egyházi adó fizetését (9. cikkely).

A szerződés kimondja, hogy a december 2-i helyi választások után Berlinben közös önkormányzati szervet kell létrehozni (16. cikkely), a SED (Németország Szocialista Egységpártja) áldozatait rehabilitálják és kártalanítják (17. cikkely), az NDK bíróságainak korábbi döntései továbbra is hatályukban maradnak és végrehajthatók, azonban bírósági úton megtámadhatók (18. cikkely). Az új tartományokban az államigazgatási feladatok irányítását átveszi az NSZK, a munkanélkülivé váló állami alkalmazottak átmeneti időre javadalmazásban részesülnek (20. cikkely).

Az NDK vagyont fel kell osztani a szövetség, a tartományok és a különféle köztisztviselők között. Az NDK költségvetésének adósságait a szövetség vállalja magára, a privatizációból származó bevételeket az új tartományokban foganatosítandó intézkedésekre kell fordítani (21–25. cikkely). A keletnémet vasút és posta vagyona szintén a szövetséget illeti (26–27. cikkely).

A szövetségre kötelezettségek is hárulnak: az új tartományokat gazdasági támogatásban részesíti (28. cikkely), az NDK külgazdasági kapcsolatait tovább ápolja (29. cikkely), 1991 közepéig az új tartományokban hozzájárul a gyermekgondozási költségekhez (31. cikkely), a gyógyszeripar pedig a szövetség közbenjárására, átmeneti időre alacsonyabb árakat biztosít a volt NDK lakosainak (33. cikkely).

Sürgető feladatokat is megfogalmaz a szerződés, így a munkajogi szabályozás egységesítését (30. cikkely), környezetvédelmi programok kidolgozását (34. cikkely). Az NDK kulturális értékeinek megőrzését – ehhez kapcsolódóan a hatékony, működőképes tudományos intézmények megmaradását (38. cikkely) – ígéri a szerződés (35. cikkely), egyúttal rendelkezik arról, hogy a keletnémet, centrálisan igazgatott állami kulturális intézmények tartományi, illetve helyi igazgatás alá kerülnek. 1994 végéig a keleti tartományok kulturális támogatása céljából tovább működik az NDK – Kultúra Alap, a keletnémet állami rádió és televízió számára pedig 1991 végéig fennmaradási garanciát nyújt a szerződés.

Az NDK-ban megszerzett iskolai végzettség továbbra is érvényben marad, a tartományok azonban a szövetségi kerettörvények figyelembevételével az oktatásügyet újra szabályozzák (37. cikkely).

A Népi Kamara a 144 teljes szavazati joggal rendelkező képviselőjét a Szövetségi Gyűlésbe delegálja. Az új tartományok átmenetileg (a következő parlamenti választásokig) tanácsadói joggal a Szövetségi Tanácsban képviseltetik magukat (42. cikkely).

Végezetül a szerződés rendelkezik arról, hogy a szerződés pontjai szövetségi jogként érvényesülnek (45. cikkely).

Az I. Melléklet fejezetekre osztva külön rendelkezéseket tartalmaz a szövetségi jog bevezetéséről az egyes szövetségi minisztériumok hatáskörét érintő területeken. Rendelkezik arról, mely szövetségi jogszabálynak változik a területi hatálya, mely szövetségi jogszabályt kell

hatályon kívül helyezni, módosítani vagy kiegészíteni, és mely szövetségi jogszabály mely intézkedéssel emelkedik törvényerőre.

A II. Melléklet fejezetekre osztva külön rendelkezéseket tartalmaz, az NDK továbbra is érvényben lévő jogával kapcsolatban az egyes szövetségi minisztériumok hatáskörét érintő területeken. Így rendelkezik arról, hogy az NDK mely jogszabálya marad hatályban, mely jogi rendelkezéseket kell hatályon kívül helyezni, megváltoztatni, kiegészíteni, és mely jogszabály mely intézkedéssel marad továbbra is érvényben.

A III. Melléklet megegyezik a két német kormány által 1990. június 15-én kiadott ún. *Nyitott vagyongogi kérdések szabályozásáról szóló közös nyilatkozattal*. Az NDK *Nyitott vagyongogi kérdések szabályozásáról szóló törvénye (Gesetz zur Regelung offener Vermögensfragen)*⁴⁰ keretszabályokat tartalmaz a vagyoni értékek viszonyos átruházásáról, a kárpótlásról, de csak az NDK megalakulása utáni időkre vonatkozóan, és kimondja, hogy a törvény, az egyesítésről szóló szerződés elengedhetetlen részét képezi. A nyilatkozat tartalmazza, hogy a megszállók jogán alapuló kisajátítások következtében megváltozott tulajdonjogi viszonyok esetében az eredeti állapotot már nem lehet visszaállítani. Egyebekben a kisajátított földtulajdont vissza kell adni egykori tulajdonosainak vagy azok örököseinek, alternatívaként a kárpótlás is megoldást jelenthet.

A tárgyaló felek az államszerződés megkötése előtti éjszaka jutottak csak dűlőre két vitás kérdésben, a megegyezés hiányában meghíusult volna a szerződés aláírása:

1.) A terhesség megszakítását átmeneti időre különféle módon szabályozták az egykori német államok területén:

Az NDK joga szerint a művi vetelés határidőhöz kötöttsége az új tartományokban megmaradt, ennek értelmében a német nő a terhesség kezdetétől számított 12 héten belül saját elhatározása alapján, orvosi beavatkozással, büntetlenül megszakíthatja terhességét. A szakorvosi bizottság adminisztratív döntése az abortuszról pusztán formalitás maradt. Az NSZK-ban a bizottság⁴¹ előzetes javaslatára azonban szigorú érdemi döntés volt.

Az egységes Németország törvényalkotása legkésőbb 1992. december 31-ig volt köteles az Alaptörvény szellemének megfelelő szabályozást hozni, addig a kétféle szabályozás maradt érvényben. Max Streibl bajor felsőházi tag sajnálkozását fejezte ki a Szövetségi Tanács ülésén, miszerint csak pártpolitikai alapon tárgyaltak az egyesítés kérdéseiről, a morális és etikai szempontok elfelejtődtek.⁴²

A kétféle szabályozás kaotikus helyzetet teremtett. A CDU javaslatát, miszerint az NSZK-ban lakhellyel rendelkező nők büntetésben részesüljenek, ha a volt NDK területén végeztetik el a terhességmegszakítást, az SPD határozottan visszautasította. Miután a keletnémetek is egyértelműen elutasították a nyugatnémet szabályozás azonnali és változatlan átvételét, így az „egyesítési szerződés” aláírása e vitás pont miatt majdnem meghíusult.

A bizonytalanságot csak növelte, hogy senki nem tudta, ha a büntetőjog alkalmazására kerülne sor, a lakóhely szerinti, a tartózkodás helye szerinti, vagy az elkövetés helye szerinti jogot kell-e alkalmazni⁴³. Híradások szerint

a nyugatnémet nők közül sokan előzetes bizottsági engedély nélkül végeztettek a volt NDK területén terhességmegszakítást, sőt a műtétet a betegbiztosítási pénztárak finanszírozták.

2.) A Népi Kamara 1990. február 8-án bizottságot állított fel az Állambiztonsági Minisztérium (*Stasi*) felszámolására. A bizottság szeptember 25-én közreadott jelentése szerint a *Stasi* éves költségvetése 4 milliárd márka volt, 85 ezer hivatásos munkatársat foglalkoztatott, akiknek tevékenysége az ország egész életét behálózta.

A bizottság listákat állított össze a vélhetőleg *Stasi*-ügynökként is működő közéleti szereplőkről, különféle minisztériumok 57 dolgozóját, illetve a 400 tagú Népi Kamara 68 tagját nevezték meg (26-an CDU, 20-an PDS, 10-en Liberális párt, 7-en SPD, 4-en a Parasztpárt képviselőiben ültek a parlamentben), de az érintettek nem igazán kaptak lehetőséget a védekezésre.

Mivel a *Stasi* jelentős iratmegsemmisítést hajtott végre, a listák nem tartalmazhatták a teljes névsort, nem elképzelhető, hogy az egyesítés után a Szövetségi Gyűlésben vagy az Európai Parlamentben is dolgoztak volt *Stasi*-ügynökök.

A miniszterelnök szeptember 14-én utasította a belügyminisztériumot a *Stasi* felszámolására. Ennek következtében szeptember 25-ig a *Stasi* teljes állományát menesztették. (Később derült fény arra, hogy a miniszterelnök, Lothar de Maizière és Peter-Michael Diestel belügyminiszter is dolgozott korábban a *Stasi*-nak.)

Szeptember 27-én vált ismertté, hogy a pénzügyi unió bevezetése előtt a PDS (Demokratikus Szocializmus Pártja) 460 millió márkát mentett át a jövőre, a *Stasi*-hoz közel álló cégeknek és magánszemélyeknek utalva át az összeget.

1989 decemberétől kezdve a *Stasi* számos intézményét országszerte egyszerűen megszállták a keletnémet polgárok, 1990. szeptember 5. és 21. között a demonstráció új erőre kapott. A tüntetők követelték, hogy a *Stasi*-aktákat az egykori NDK területén őrizték, ne legyen központi nyilvántartás, az akták álljanak a volt NDK területén választott képviselők és polgárjogi csoportok ellenőrzése alatt, és a nyugati titkosszolgálat ne nyúljon az aktákhoz. Az érintetteknek tegyék lehetővé, hogy betekinthesse az aktákba, az egykori *Stasi*-alkalmazottak ne dolgozhassanak a közszolgálatban, minden áldozatot rehabilitáljanak. Végül sikerült megegyezni abban, hogy az Állambiztonság egykori minisztériumának aktáit (*Stasi*-akták⁴⁴) a volt NDK területén őrzik és archiválják. 1990. augusztus 24-én, az egyesítésről szóló szerződés harmadik előkészítő tárgyalásán heves viták folytak e kérdéssel, de a Népi Kamara törvényt hozott az egykori Állambiztonsági Minisztérium, illetve a Nemzetbiztonsági Hivatal személyeket érintő adatainak biztosításáról és felhasználásáról, és egyben elutasította, hogy az aktákat átadja a Koblenzben székelő Szövetségi Levéltárnak. A Népi Kamara képviselői 1990. augusztus 31-én majdnem egyhangú határozattal döntöttek arról is, hogy ez a törvény az egyesítésről szóló szerződésnek elválaszthatatlan részét képeze.

Az akták kezeléséről 1990. szeptember 18-i pótegyezményben rendelkeztek. Ennek értelmében csak a Népi

Kamara által megválasztott és a szövetségi kormány által megerősített különleges megbízottak, valamint a keleti tartományok megbízottai nyernek betekintési jogot az aktákba. Az érintettek csak akkor lapozgathatnak a róluk készített aktákban, ha ez harmadik személy érdekeit nem sérti.⁴⁶ A titkosszolgálat nem férhet az aktákhoz, kivéve, ha az terrorista cselekmény felderítését szolgálja.

1990. szeptember 20-án az egyesítésről szóló szerződést a két német parlament a kötelező kétharmados többséggel elfogadta. A Népi Kamara 299 igen szavazattal 80 szavazat ellenében egy tartózkodás mellett szavazta meg a szerződést. Alapvetően a PDS frakciója és a Szövetség 90/Zöldek szavaztak ellene. A Szövetségi Gyűlés 440 igen szavazattal 47 ellenében három tartózkodás mellett fogadta el a szerződést. Ellenzők elsősorban a Zöldek frakciójában hallatták hangjukat, de 13 nem szavazatot a CDU/CSU-frakció soraiban is leadtak. Sőt, 8 CDU/CSU képviselő alkotmányos panaszt is benyújtott, amit az Alkotmánybíróság szeptember 18-án elutasított. A panasz arra irányult, hogy ne rögzítsék a német–lengyel határt, ne töröljék az Alaptörvény 23. cikkelyét, mert az még nyitva hagyná a lehetőséget más, egykori német területek belépésére. Továbbá a 23. cikkely kérdését külön szavazásnak

A Stasi-központ elfoglalása⁴⁵

vessék alá, és 2/3-os többségtől tegyék függővé, valamint kétségbe vonták a 146. cikkely megfogalmazásának helyességét, mivel az egységesítés nem „a teljes német népet” érinti.⁴⁷ A Szövetségi Tanács 1990. szeptember 21-én egyhangúlag jóváhagyta a szerződést, amely 1990. október 3-án lépett hatályba.⁴⁸

Németország kettészakadása a háború utáni német történelem meghatározó traumája volt, az újraegyesítés, a Keleten kiépített kommunista diktatúra felszámolása pedig Adenauer óta minden vezető nyugatnémet politikus első számú törekvése. Időközben Németország mindkét felén felnőtt egy már a megosztottságba született generáció, amelyik ezt az állapotot, ha nem is természetesnek, de realitásnak tekintette és elfogadta. A világ érintett országai, az USA kivételével, nem támogatták, in-

kább elleneztek a német egységet. Kellott tehát erkölcsi és egyszerű emberi bátorság a kínálkozó alkalom felismeréséhez és megragadásához. A fent taglalt jogszabályok csupán alapot teremtettek az egységes Németország számára, az egyesítés nyomán felmerült feladatok megoldása a mai napig tart. Jó felidézni, hogy a huszadik század végén, amely – Kohl kancellár szavaival – „oly sok szenvedést, halált és könnyet látott”,⁴⁹ Kelet és Nyugat kezét tudott nyújtani egymásnak.

SZIGETI, MAGDOLNA

Die Wiedervereinigung Deutschlands und ihre rechtlichen Hintergründe (Zusammenfassung)

Die deutsche Wiedervereinigung war neben der Wille der Großmächte, auch der friedlichen Revolution in der Deutschen Demokratischen Republik der Jahre 1989 und 1990 zu verdanken, der zum Beitritt der DDR zur Bundesrepublik Deutschland am 3. Oktober 1990 führte. Die damit vollzogene deutsche Einheit beendete die als Folge des zweiten Weltkrieges vier Jahrzehnte lang dauernde deutsche Teilung. Die 3 wichtigen Verträge der Wiedervereinigung waren folgende: Der Zwei-plus-Vier-Vertrag zwischen der BRD und DDR, sowie den 4 Großmächten, *der den Weg für die Wiedervereinigung völkerrechtlich frei machte; der Vertrag über die Währungs-, Wirtschafts- und Sozialunion zwischen den zwei deutschen Staaten, und der*

Einigungsvertrag. Erst die Verbindung dieser Verträge ermöglichte die Wiedervereinigung Deutschlands. Verfassungsrechtlich konnten laut Grundgesetz zwei Wege zur deutschen Einheit beschritten werden, doch wegen den permanenten Änderungsmöglichkeiten der politischen Zustände wurde der Beitritt der DDR zur Bundesrepublik Deutschland gemäß Artikel 23 des Grundgesetzes gewählt. Es mussten komplexe politische, rechtliche und wirtschaftliche Fragen gelöst werden, bei deren Lösung man auf keinen Präzedenzfall zurückgreifen konnte. Nirgends ließ sich das System der Bundesrepublik einfach auf die Gebiete der bisherigen DDR übertragen. Ich versuchte in diese gewaltige Arbeit Einblick bieten.

- ¹ www.documentarchiv.de/brd/2p4.html
- ² www.gesetze-im-internet.de/wwwsuvttr/WWSUVtr.pdf
- ³ www.gesetze-im-internet.de/einigvttr.pdf
- ⁴ GÖRTEMAKER, Manfred: Verhandlungen mit den Vier Mächten. *Informationen zur politischen Bildung*, 2015. 250. sz. 44. p.
- ⁵ www.hdg.de/lemo/bestand/objekt/foto-unterzeichnung-zwei-plus-vier-vertrag.html
A képen balról jobbra: Roland Dumas (Franciaország), mögötte Mihail Gorbacsov, Lothar de Maizière (NDK), Hans-Dietrich Genscher (NSZK) a moszkvai Hotel Oktjabrskajaban, 1990. december 9.
- ⁶ LEHMANN, Hans Georg: *Deutschland – Chronik der BRD. 1945–1995*. Bonn, 1996. Bundeszentrale für politische Bildung, 430. p.
- ⁷ GÖRTEMAKER 2015. 44. p.
- ⁸ hu.wikipedia.org
- ⁹ LEHMANN 1996. 430. p.
- ¹⁰ LEHMANN 1996. 490. p.
- ¹¹ www.bundesregierung.de/resource/image/228054/16x9/1023/575/424903aeba8f60f6c26be62df267ffe9/xC/1990-07-15-treffen-kohl-genscher-gorbatschw-kaukusus.jpg
- ¹² GÖRTEMAKER 2015. 45. p.
- ¹³ Uo.
- ¹⁴ KHAN, Daniel-Erasmus: *Die deutschen Staatsgrenzen. Rechtshistorische Grundlagen und offene Rechtsfragen*. Tübingen, 2004. Mohr Siebeck, 305. p.
- ¹⁵ STOLLEIS, Mihail: *Geschichte des öffentlichen Rechts in Deutschland*, Bd. IV. München, 2012. C.H. Beck, 33. p.
- ¹⁶ LEHMANN 1996. 419. p.
- ¹⁷ www.ostsee-zeitung.de/var/storage/images/oz/vorpommern/ribnitz-damgarten/vor-25-jahren-verliessen-die-letzten-russischen-kampfflugzeuge-den-flugplatz-damgarten/717775853-1-ger-DE/Als-die-russischen-Flieger-Puetnitz-verliessen_reference_4_3.jpg
- ¹⁸ LEHMANN 1996. 473. p.
- ¹⁹ deutsche-einheit-1990.de/
- ²⁰ LEHMANN 1996. 433. p.
- ²¹ „Dies ist die erste Einigung eines Landes in der modernen Geschichte, die ohne Krieg, ohne Leid und ohne Auseinandersetzungen erfolgt, die neue Verbitterungen schaffen.”
VON PLATO, Alexander: *Die Vereinigung Deutschlands – ein weltpolitisches Machtspiel. Bush, Kohl, Gorbatschow und die geheimen Moskauer Protokolle*. Berlin, 2020. Ch. Links Verlag, 405. p.
- ²² fortepan.hu/_photo/display/152086.jpg
- ²³ SCHÄUBLE, Wolfgang: *Der Vertrag. Wie ich über die deutsche Einheit verhandelte*. Stuttgart, 1991. DVA (Deutsche Verlags-Anstalt), 135.p.
- ²⁴ STARCK, Christian: Das Grundgesetz nach fünfzig Jahren: bewährt und herausgefordert. *Juristenzeitung*, 1999. Nr. 10. 475. p.
- ²⁵ GÖRTEMAKER, Manfred: *Probleme der inneren Einigung*. 26. 3. 2009. Bundeszentrale für politische Bildung.
www.bpb.de/geschichte/deutsche-einheit/deutsche-teilung-deutsche-einheit/43787/probleme-der-inneren-einigung?p=all
- ²⁶ GÖRTEMAKER 2009.
- ²⁷ GÖRTEMAKER 2009.
- ²⁸ *Dokumente zur Deutschlandpolitik. Deutsche Einheit. Sonderedition aus den Akten des Bundeskanzleramtes 1989/90*. Bundesministerium des Innern unter Mitwirkung des Bundesarchivs. München, 1998. R. Oldenbourg, 1045–1049 p.
- ²⁹ www.deutschlandfunkkultur.de/
- ³⁰ LEHMANN 1996. 403. p.
- ³¹ BGBl. Teil I Nr. 34 vom 14. 07. 1990; BGBl. Teil II Nr. 20 vom 29. 06. 1990. 518–536. p. www.bgbl.de
- ³² LEHMANN 1996. 401. p.
- ³³ GÖRTEMAKER 2009.
- ³⁴ www.hdg.de/lemo/img/galeriebilder/deutscheinheit/montagsdemo-arbeitslosigkeit_foto_LEMO-F-6-033_sz-photo.jpg
- ³⁵ *Archiv der Gegenwart*. Sankt Augustin, 1990. Siegler Verlag, 921–923. p.
- ³⁶ *Archiv der Gegenwart* 930. p.
- ³⁷ archiv.bundesregierung.de/
- ³⁸ *Archiv der Gegenwart* 919. p.
- ³⁹ LEHMANN 1996. 402. p.
- ⁴⁰ www.gesetze-im-internet.de/vermg/BJNR211590990.html
- ⁴¹ HAHN, Daphne: *Modernisierung und Biopolitik, Sterilisation und Schwangerschaftsabbruch in Deutschland nach 1945*. Frankfurt–New York, 2000. Campus Verlag, 274. p.
- ⁴² Bundesrat. Stenographischer Bericht. 619. Sitzung, Bonn, Freitag den 21. September 1990. 500. p.
www.bundesrat.de/SharedDocs/downloads/DE/plenarprotokolle/1990/Plenarprotokoll-619.pdf?__blob=publicationFile&v=2
- ⁴³ HELGERTH, Roland – KÖNIG, Peter: *A terhességmegszakításra alkalmazandó büntetőjog az egyesülési szerződés nyomán*. Magyar Jog, 1992. 1. sz. 42. p.
- ⁴⁴ *Archiv der Gegenwart* 926–927. p.
- ⁴⁵ img.welt.de/img/geschichte/mobile/151020735/4882508227-ci1021-w1024/Sturm-auf-Stasi-Zentrale-vor-20-Jahren.jpg
- ⁴⁶ *Archiv der Gegenwart* 926. p.
- ⁴⁷ *Archiv der Gegenwart* 923. p.
- ⁴⁸ LEHMANN 1996. 415. p.
- ⁴⁹ Az idézet Kohl kancellár az orosz haderő búcsúztató beszédének (1994. augusztus 31. Berlin) utolsó két mondatából való: „Ich danke Ihnen, Herr Präsident Boris Jelzin, und dem grossen russischen Volk, daß wir uns am Ende dieses Jahrhunderts, das so viel Leid, Tod und Tränen sah, die Hand zur Freundschaft reichen können – in dem festen Willen, gemeinsam für Frieden und Freiheit zu arbeiten.” / „Köszönöm Önnek, Borisz Jelcin Elnök Úr, és a nagy orosz népnek, hogy e század végén, amely oly sok szenvedést, halált és könnyet látott, baráti kezét tudunk nyújtani egymásnak – azzal az eltökélt akarattal, hogy együtt dolgozunk a béke és szabadság érdekében.”
Rede von Bundeskanzler Helmut Kohl anlässlich der Verabschiedung der russischen Streitkräfte aus Deutschland in Berlin am 31. August 1994. *Europa – Archiv*, 1994. Nr. 19. D. 555. p.
GASTEYGER, Curt: *Europa von der Spaltung zur Einigung*. Bonn, 1997. Bundeszentrale für politische Bildung, 613.p.

